

Flew's Turn from Atheism to Theism in the Light of the Order Argument

Mohammad Hossein Mahdavejad ¹ | Samane Shahroodi ² | Aflaton Sadeghi ³ | Abdul Reza Safari ⁴

1. Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology Department, Payame Noor University, Tehran, Iran.. E-mail: mh.mahdavejad@pnu.ac.ir

2. PhD student in Philosophy of Religion, Payam Noor University, Tehran, Iran.. E-mail: S.shahroodi88@gmail.com

3. Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology Department, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: a_sadeghi@pnu.ac.ir

4. Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology Department, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: a.safari@pnu.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

9 October 2023

Received in revised form:

31 December 2023

Accepted:

6 January 2025

Published online:

3 September 2025

Keywords:

Flew, Atheism, Theism, Argument of Order

Abstract: After decades of passionately defending atheism, Anthony Flew finally made a turn in his thinking in the last six years of his life and turned to theism. He formulates his main reason in the form of an explanation of the order argument and with emphasis on new scientific findings, especially in the field of biology. In the first period of his intellectual life, by insisting on positivist and Popery approaches, Flew declares that theism lacks sufficient evidence and reasons. But in the second period, based on biological reasons and in the form of a presentation of the order argument, he turned to the defense of theism. In this research, we have shown Flew's two periods of thought. We have also measured the strength of the argument of order in the interpretation proposed by Flew and its strengths and weaknesses. The coherent description and description of the above materials and their analysis in an analytical way is the main topic and concern of this article.

Cite this article: Mahdavejad, M. Shahroodi, S. Sadeghi, A. Safari, A (2025). Flew's Turn from Atheism to Theism in the Light of the Order Argument, *Philosophical Meditations*, 15(35), 211-237. <https://doi.org/10.30470/PHM.2023.563114.2298>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/PHM.2023.563114.2298>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: Before the time of Plato until now, philosophers have provided evidence to prove the existence of God. Traditionally, these rational arguments have been categorized into four basic types of reasoning - with slight variations in each. teleological proof, cosmological proof, existential proof and moral proof, in this proof, although no reason for the existence of God has been presented, it has appeared in the form of a rational reason. Although some arguers have defended one of these arguments and some other arguments as inescapable rational arguments, but these arguments face challenges that are generally raised by Hume and Kant. The result of some basic objections due to reasons Theologically, it is summarized with the following statement: "These arguments are logically invalid, epistemologically incomplete, and value-wise, they have been used inappropriately." (Geisler, 1375)

The most famous and intuitively the best argument for the existence of God is the teleological argument or the argument based on the plan. In this argument, the argument is from order to tact, in such a way that the argument starts from the perceived order in nature in order to provide evidence of the existence of tact and therefore tact. The important point here is that there are rules in nature and Both these rules are mathematically precise, universal, and interdependent, which Einstein referred to as "embodied intelligence". (Hosseini, 2014) New scientific developments in the field of biology and physics have given rise to defenders and opponents of the power of the proof of order. According to those who say the proof of order, the alternative to the random creation of systems is to create them through a controlling God, and there is no other option. But according to Dawkins and some evolutionists, Darwin's "natural

selection" can be accepted as an acceptable alternative to a designer and regulator God: "The only alternative is not accidental creation, but gradual evolution based on natural selection." (Dawkins, 2007) Flew considers the argument of order acceptable and says: two things are very important to me; One is the roots of the laws of nature (proof of order) and the other is how sentient life became when it could be otherwise; So there is a regulator. The important point is that Flew's return from atheism is mostly based on discovering the accuracy and accuracy of theological arguments, especially cosmological arguments and new scientific, physical and cosmological discoveries.

Methodology: The coherent description and description of the above contents and their analysis is in an analytical and descriptive way, in which we use rational and analogical methods to prove the existence of God.

Findings: In an interview with Gary Habermas, after noting that the teleological argument had been his guide to God, Flew said: "The findings of more than fifty years of research on DNA seem to provide information for an incredibly strong new order argument. Is." So Flew admits that it is not easy to say that this complex and amazing phenomenon came from matter. Since new scientific discoveries have not reached such a conclusion, then the opposite should be considered more probable. So he concludes that believing in a higher intelligence is the best option. The reasons that Flew mentions as reasons for his belief in God may not be as convincing to others as they were to him, but as you can see, they are the result of amazing new research that is truly fascinating and thought-provoking. Flew showed that one of the ways to believe in the existence of God is science. For those who seek the truth, he clearly explained the

path leading to theism and taught everyone that when the scientific obstacles are removed from the front of an atheist, he should not create obstacles of another kind in his path. As these obstacles closed the way for the world's greatest contemporary atheist philosopher for many years, and by removing them, he lived the last years of his life believing in God and died with this belief.

Discussion and Conclusion: Flew is one of the few atheist philosophers who turned to theism with an empirical and rational view. Therefore, it can be said that many of the challenges and doubts that are raised in the field of religion today can be resolved by studying his two periods of thought and the intellectual and experimental reasons he brings to prove the existence of God. Therefore, his reasons for the existence of God are successful in answering the questions and criticisms that are directed at religion today. In addition, what

Anthony Flew has presented in defense of atheism for more than 50 years has had a great impact on the philosophical developments of the movement known as Atheism is new. Although his views and opinions, both in those few decades and from 2004 onwards, have been criticized and refuted even by himself. Anthony Flew's period of theism has been welcomed by theologians and at the same time criticized by critics, and what should be the focus of philosophical (and even non-philosophical) activities is reason and rationality, and Anthony Flew is a good model for following reason and it would be better His critics used the same method to criticize his second period of thought, just as the theologians who debated with Flew in the first period were also based on this tradition. Anthony Flew is one of those who have presented significant atheistic challenges to the theists in the last few decades. But at the end of his

life, he said that a world with this greatness must have a god. He actually came to this conclusion from the empirical relations of the world. Therefore, one of the issues that should be considered here is the type of perception of God.

References

- Careel, R. W. (2013). *Philosophy of Religion: The Basics*. John Wiley & Sons .
- Flew, Anthony. (2007). *Whit Roy Abraham Varghese, There is A God*, New York, Harper Collins .
- _____ . (1966)"Stephen Hawking and the Mind of God."
- _____ . (1955)" Theology and Falsification", http://www.politik-salon.de/files/theory_of_falsification.pdf, University College Of North Staffordshire, England.
- _____ . (1988) ,*God: A Critical Enquiry*, Second Edition, Reprint of *God and Philosophy* (1966), Open Court PUB. Co, United States of American.
- Grubbs Kenneth (2010), *Anthony Flew 1923-2010*, *Skeptic*,16, 1, Academic Research Library
- Williams, Peter S. (2009), *A Sceptic's Guide to Atheism*, (Colorado Springs, Co: Paternoster Press).
- Yahya, Harun (2005), "The Scientific World is Turning to God" , *Losangeles Times*, Jan 14th.
- Gisler, Norman, *Philosophy of Religion*, translated by Hamid Reza Ayatollahi, Tehran, Hekmat Publications,)1375 SH)
- Sharfi, Ismail, *God exists*, Mashhad, Sepideh Bavaran Publications,(1393 SH)
- Asimov, Isaac, *DNA*, translated by Mohammad Ali Shamim, Tehran, Fatemi Publications, (1371 SH)
- Amro, Sharif, *Safar Aql*, translated by Khodadad Mutaipour, Tehran, Ehsan Publications, (1398 SH)
- Ahmadi Pishkouhi, Fatemeh,

The Impact of the New Interpretations of the Teleological Argument on Anthony Flew, Tehran, Rah Doctori Publications,(1395 SH.)

- Hosseini, Seyyed Hassan, Wherever the reason takes us, Tehran, Pazhoheshgah Oloome Ensani Va Motaleate Farhanghi,(1394 SH).

چرخش فلو از الحاد به خداباوری در پرتو برهان نظم

محمدحسین مهدوی نژاد^۱ | سمانه شاهرودی^۲ | افلاطون صادقی^۳ | عبد الرضا صفری^۴

۱. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: mh.mahdavinejad@pnu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری فلسفه دین، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: S.shahroodi88@gmail.com

۳. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: a_sadeghi@pnu.ac.ir

۴. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: a.safari@pnu.ac.ir

چکیده: آنتونی فلو پس از دهها دفاع جانانه از خداانا باوری، در نهایت، طی شش سال آخر عمر خویش، چرخشی در اندیشه‌اش انجام داد و به سمت خدا باوری روی آورد. وی اصلی‌ترین دلیل خود را در قالب تقریری از برهان اتقان صنع و با ابتناء بر یافته‌های جدید علمی، به‌خصوص در حوزه زیست‌شناسی تدوین کرد. فلو در دوره اول حیات فکری خود با تمسک بر رویکردهای پوزیتیویستی و پوپری، خدا باوری را فاقد قراین و دلایل کافی و بسنده اعلام می‌کند؛ اما در دوره دوم، بر اساس دلایل زیست‌شناختی و در قالب تقریری از برهان اتقان صنع، به دفاع از خدا باوری روی آورده است. آنتونی فلو از جمله مدافعین برهان نظم است که برهان نظم و یافته‌های جدید علمی را از جمله دلایل خدا باوری خود می‌خواند. او به کشفیات جدید DNA، مسأله بیگ‌بنگ در کشفیات جدید فیزیکی و ... در خدا باوری خود تأکید می‌کند. ما در این پژوهش دو دوره فکری فلو را نشان داده‌ایم؛ همچنین قدرت برهان نظم را به تقریری که فلو مطرح کرده است و نقاط قوت و ضعف آن را سنجیدیم. توصیف و تفصیل منسجم مطالب فوق و بررسی آن‌ها به شیوه تحلیلی، موضوع و دغدغه اصلی این مقاله است.

اطلاعات مقاله:
نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۷/۱۷

بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷

انتشار: ۱۴۰۴/۶/۱۵

واژگان کلیدی:

فلو، الحاد، خدا باوری، برهان نظم.

استناد: مهدوی نژاد، محمدحسین؛ شاهرودی، سمانه؛ صادقی، افلاطون؛ صفری، عبد الرضا (۱۴۰۴). چرخش فلو از الحاد به خدا باوری در پرتو برهان نظم. *تأملات فلسفی* ۱۵(۳۵)، ۲۱۱-۲۳۷. <https://doi.org/10.30470/PHM.2023.563114.2298>
ناشر: دانشگاه زنجان. © نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/PHM.2023.563114.2298>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

طبیعت آغاز می‌کند تا شاهدی بر وجود تدبیر و در نتیجه مدبر ارائه کند. نکته مهم این است که هم قواعدی در طبیعت وجود دارد و هم این قواعد از نظر ریاضیاتی دقیق، جهان‌شمول و وابسته به هم هستند که انیشتین از آن‌ها به-عنوان «عقل مجسم» یاد می‌کند. سؤالی که باید پرسیم این است که چگونه طبیعت خود را به صورت یک بسته کامل ظاهر می‌کند (حسینی، ۱۳۹۴: ۱۶۳). الهیات طبیعی در سده بیستم، با وجود خرده‌گیری‌ها و انتقادهای اشخاصی همانند بارتینک (در کتاب ساعت-ساز کور) و ایان باربور (در کتاب علم و دین) اعتبار خود را همچنان حفظ کرد. به‌طور خلاصه، برهان «نظم» با وجود فراز و نشیب‌های خود در غرب، همواره نزد عده قابل-توجهی از اندیشمندان موحد، برهان قابل اتکایی بوده و در طول تاریخ تقریرهای مختلفی به خود دیده است.

۱. فلو و مسیحیت

نام فیلسوف انگلیسی، آنتونی فلو، از آن زمان در مجامع علمی بیشتر شنیده شد که او خبر از تغییر عقیده‌اش داد. این تغییر عقیده مثل نمونه‌های دیگر تغییر عقیده در جهان نبود؛ مثلاً آن‌طور که یک دولتمرد درباره هولوکاست نظرش را تغییر می‌دهد، یا تغییر

از پیش از دوران افلاطون تا کنون، فلاسفه دلایلی را برای اثبات وجود خداوند عرضه داشته‌اند. به نحو سنتی این دلایل عقلی به چهار نوع بنیادی از استدلال - با اندکی تغییر در هر یک - دسته‌بندی شده‌اند: برهان غایت-شناختی، برهان جهان‌شناختی، برهان وجودی و برهان اخلاقی (که در این برهان اگرچه دلیلی برای وجود خداوند مطرح نشده ولی در قالب دلیل عقلی ظاهر شده است). اگرچه برخی از استدلال‌کنندگان از یکی از این براهین و برخی، از براهینی دیگر به‌عنوان استدلالی عقلاً گریزناپذیر دفاع کرده‌اند اما این براهین با چالش‌هایی مواجه است که عموماً توسط هیوم و کانت مطرح شده است. نتیجه بعضی از ایرادات اساسی به دلایل خداشناسانه با چنین بیانی خلاصه می‌شود: «این براهین از لحاظ منطقی بی‌اعتبارند؛ به-نحو معرفت‌شناسانه ناقصند و از لحاظ ارزشی نابه‌جا به کار برده شده‌اند.» (گیسلر، ۱۳۷۵: ۱۲۰) مشهورترین و به‌طور شهودی، بهترین استدلال وجود خدا همان برهان غایت-شناختی یا برهان مبتنی بر تدبیر است. در این برهان، استدلال از نظم به تدبیر است، به این نحو که استدلال از نظم ادراک شده در

دین و خدا کند، تربیت در خانواده‌ای مذهبی و چرخش زود هنگام وی از مسیحیت به الحاد بوده است. فلو به عنوان شخصی ملزم به امور دینی وارد مدرسه‌ای شد که برای آموزش فرزندان پسر مبلغان مسیحی تأسیس شده بود. با وجود این، او می‌گوید که هیچ‌گاه نتوانسته اهمیت عبادت و پرستش را درک کند و هرگز از برنامه‌های مذهبی لذت نبرده است. آن اعمال برای وی چیزی جز یک سلسله-وظایف خسته‌کننده نبود. به همین دلیل برخلاف پدرش هیچ‌وقت کوچک‌ترین تمایلی برای مناجات با خدا نداشت. او درباره اینکه چرا هیچ علاقه‌ای به امور دینی نداشته است، می‌گوید: «نمی‌توان گفت که حالت بی‌میلی من به دین چه بوده است؛ خود علت بوده است یا معلول و یا هر دو، چه کسی می‌داند؟ (Flew, 2007: 9)» او معتقد بود همچون پدرش به دنبال آن چیزی است که عقل، ما را به آن راهنمایی می‌کند. عقل، پدر را به سمت دین و فلو را به سمت الحاد راهبری کرد. پدر فلو اگرچه مبلغی مسیحی بود، آن‌طور که او توصیفش می‌کند، منتقد روش دور از تفکر و اندیشه دانش‌پژوهان و مبلغان مسیحی بوده است. در حقیقت روحیه کاوش انتقادی فلو، در چنین خانواده‌ای

عقیده یک فیزیک‌دان درباره اینکه روزی مریخ ساکنانی داشته یا خیر؛ این تغییر عقیده از سوی کسی انجام شد که ۶۶ سال با تمام توان، وجود خدا را با آوردن براهین قدرتمند رد می‌کرد و اکنون اعلام کرده که همه آنچه تا کنون گفته، دیگر بی‌اعتبار است و او باور پیدا کرده که خدا وجود دارد؛ اما فلو بر چه اساسی به وجود خدا باور پیدا کرد؟ پاسخ، چیزی است که انتظارش می‌رفت: نظم؛ همان چیزی که او پیش از همه در استدلال‌های الحادگرایانه‌اش به آن توجه داشت. برای دانستن چگونگی گذر فلو از الحاد به خداباوری با توسل به برهان نظم، بایستی ابتدا کمی به قبل از آن تغییر عقیده جنجالی توجه کنیم، یعنی دوران الحادگرایی وی و فرآیندی که او را به این باور جدید رهنمون کرد.

آنتونی گاررارد فلو در سال ۱۹۲۳ در لندن متولد شد. او در یک خانواده مذهبی رشد و در مدرسه‌ای مذهبی تحصیل کرد. در حقیقت فلو پسر یک مبلغ مسیحی بود و قبل از آنکه تمایلی به روی آوردن به الحاد پیدا کرده باشد، ذهن او از گزاره‌های دینی انباشته بود. شاید بتوان گفت یکی از عواملی که باعث شد فلو عمر خود را صرف مسأله

فلو از سفرهایی می‌گوید که در دوران کودکی همراه با پدر و مادر خود به خارج از کشور داشته است. در این سفرها او برای تمام عمر از وجود دو شر (از میان شرهای بسیار) یعنی یهودیت و استبداد آگاه شد. تابلوها و اطلاعیه‌هایی که در ورودی شهرک‌ها قرار داشت و بر روی آن نوشته شده بود: «در اینجا یهودیان تحت پیگرد هستند»، چالش اجتناب‌ناپذیری را درباره وجود خدای مهربان و قادر مطلق در ذهن او ایجاد می‌کرد (Flew, 2007:13-14). آنچه او در آن دوران می‌دید، تبعیض‌ها و زشتی‌هایی بود که با تصور او از خدا به عنوان خالق مهربان همخوانی نداشت و این امر باعث شد تا او از آن به عنوان مسأله شر در مقابل مسأله الهیات یاد کند. این سفرها به او آموخت که شاید چیزهایی جز آنچه پدرش بر آن تأکید دارد نیز واجد حقیقت باشند. این نکته بارقه پژوهش برای یافتن حقیقت را در او شعله‌ور کرد. فلو در پانزده سالگی، در مدرسه «کینگز وود» تحصیل می‌کرد؛ محیطی کاملاً پویا و زنده (به لحاظ علمی) که به او کمک می‌کرد تا راحت‌تر ایمان به ارث‌رسیده از پدر را کنار بگذارد. در همین زمان بود که او این عقیده که جهان را خدایی مهربان و قادر

پی‌ریزی شده است. فلو در خاطرات خود از اولین بار که از عقاید خانواده و پدر، روی گرداند و به سمت الحاد گرایش پیدا کرد تعریف می‌کند و از مسأله «شر» به عنوان آنچه بیش از همه او را به این سمت سوق داده است، یاد می‌کند. از نظر او شر و رنج موجود در جهان، با آنچه از خدا در مدرسه دینی گفته می‌شد و گفته‌های پدرش از پروردگار، سازگار نیست (Ibid, 12).

۲. دوره الحاد یا ناخدا باوری فلو

فلو در دوران الحاد خود کتاب‌ها و مقالات متعددی در جهت دفاع از الحادگرایی منتشر کرد. او در این آثار فضای مباحثه پویایی ایجاد و مناقشه‌های بسیاری مطرح کرد. او در دوره الحاد، مناظره‌ها و مباحثه‌های بسیاری با خدا باوران داشت. به یقین این فضای پر شور در تغییر عقیده وی بی‌تأثیر نبوده است. یکی از مسائلی که باعث شد فلو در آن زمان به سمت الحاد گرایش یابد، مسأله شر و وجود خدا بود؛ همان چیزی که احتمالاً به ذهن همه خدا باوران خطور می‌کند اما کمتر کسی راغب است به ابهام‌های ذهن خود درباره خدا پر و بال دهد.

است جلوی شر را بگیرد اما ناتوان است؟ پس در این حالت او خدایی ناتوان است؛ آیا تواناست ولی مایل نیست؟ آنگاه خدایی شرور است؛ آیا هم تواناست و هم مایل است؟ پس وجود شر چیست؟». لایب نیتس، فیلسوف آلمانی که واژه «تئودیسه» را ابداع کرده و کتابی نیز با همین عنوان نوشته، مسأله شر را به اینگونه صورت‌بندی کرده است:

از آنجا که خداوند بر همه کار تواناست، قدرت جلوگیری از وجود هر شر و تمام شرور در عالم را دارد؛

از آنجا که خداوند همه چیزدان است، می‌داند چگونه از وجود هر شر و تمام شرور در عالم جلوگیری کند؛

از آنجا که خداوند سراسر نیکی است، مایل است که شری در جهان وجود نداشته باشد؛

بنابراین، اگر خدایی وجود داشته باشد، شری در جهان وجود نخواهد داشت؛

در جهان شر وجود دارد؛

بنابراین خدایی وجود ندارد

(Careel, 2013: 153).

حتی پلنتینگا که خود فیلسوفی خداباور است نیز مسأله شر را مسأله‌ای مهم می‌داند و می‌گوید: «از تمام براهین خدا ناباورانه، فقط برهان شر است که سزاوار است واقعاً جدی

مطلق خلق کرده است، رد کرد (شرفی، ۱۳۹۳: ۲۳). نسبت وجود شر و رنج و گناه و درد با خدایی است که هم قدرت و خیر مطلق دارد و هم علم مطلق، نسبت ناسازگاری که به نظر فلو، الهیات، امکان پاسخگویی مناسبی به آن ندارد. فلو در این بحث اشاره می‌کند که وجود شر امری مسلم و مشهود است، و این به معنای نفی دیدگاهی است که شر را امری عدمی و نیستی محض می‌داند.

فلو به بررسی هماهنگی و انسجام این صفات و ویژگی‌ها، هم با یکدیگر و هم با حقایق تردیدناپذیر دیگر می‌پردازد و شر را امری بدیهی می‌پندارد و آن را برای تشخیص خیر و خدایی که خیر محض است، لازم می‌داند.

او نتیجه می‌گیرد وجود این شرور بدیهی و انکارناپذیر، با خدای قادر مطلق و خیرخواه محض، سازگاری ندارد (فلو، ۱۹۶۶: ۴۴)؛

همچنین او در *مقاله الهیات و ابطال‌پذیری* ضمن به چالش کشیدن معناداری گزاره‌های دینی، به مسأله شر نیز اشاره دارد؛ مسأله‌ای که به گفته فلو، در حقیقت اولین مسأله ایجادشده برای او بود که نتوانست از پس آن برآید و بپذیرد که خدا وجود دارد. یکی از نخستین صورت‌بندی‌های مسأله شر که به اپیکور نسبت داده می‌شود چنین است: «آیا خدا مایل

گرفته شود» (Trakakis, 1955: 2).

۲-۲. لجاجت‌های جوانی

فلو در جوانی در کلیسای مسیحی ویژه آقایان تدریس می‌کرد و در همان زمان انتشار کتاب «ای. جی آیر» با عنوان «زبان، حقیقت و منطق»، پوزیتویسم منطقی را به عنوان نظریه‌ای که همه گزاره‌های دینی را غیرمعناشناختی می‌داند، معرفی کرد. اولین مقاله او، مقاله «الهیات و ابطال‌پذیری» بود که در نظر خودش تیر نهایی و پیروزی کامل برای وی بود، به طوری که جای هیچ بحث دیگری باقی نگذاشت (فلو، ۲۰۰۷: ۲۴-۲۵)؛ مقاله‌ای که دلیل دعوای پوزیتویسم منطقی و مسیحیت را روشن می‌کرد. مقاله کوتاه فلو در حقیقت می‌خواست پاسخ همان مسائلی را بدهد که او در پانزده سالگی با آن درگیر بود. آنچه موجب شد فلو در آن زمان به سمت الحاد گرایش یابد، مسأله شر و وجود خدا بود؛ همان چیزی که احتمالاً به ذهن همه خداباوران خطور می‌کند، اما کمتر کسی راغب است که به دنبال پاسخ برای آن مسائل باشد. معمولاً درد و رنج‌ها (شرها) انسان را درباره علت خود به فکر فرومی‌برند، اما نیکبختی‌ها نه! چرا که انسان معمولاً نیکبختی‌ها را حق خود می‌داند و آنگاه که

دچار مشقت می‌شود، خواهان دلیل است. درست همین جاست که شاید فرد خداباور پرسد: «چگونه خدایی که رحمان و رحیم می‌خوانیمش، اکنون راضی شده است انسان رنج ببرد؟» این پرسشی است که فلو در پانزده سالگی پاسخی برای آن نیافت. او بعدها تعبیر «لجاجت‌های جوانی» را برای آن دو دلیلی که موجب شد در آن سن، ملحد شود به کاربرد. از آن دو دلیل: «یکی مسأله شر است که تکذیب قاطعانه وجود خدای مهربان و قادر مطلق است و دیگری ارائه راه حل انسان آزاد و مختار که آفریدگار را از مسئولیتش برای آفرینش شرهای آشکار خلاص نمی‌کند» (فلو، ۲۰۰۷: ۴۲).

۲-۳. عدم معناداری گزاره‌های دینی

اولین اثر در میان آثاری که فلو در دوره اول زندگی خویش (دوره الحاد) نوشت، مقاله کوتاه اما جنجال‌برانگیز «الهیات و ابطال‌پذیری» است که در سال ۱۹۵۰ ارائه شد. در این مقاله، فلو گزاره‌های دینی را به لحاظ معناداری به نقد می‌کشد. او قصد دارد نشان دهد که وقتی از معنای گزاره‌های دینی سؤال شود، خداباوران در پاسخ آن قدر آن گزاره‌ها را توجیه می‌کنند و به آن‌ها قید می‌افزایند که معنای اولیه خود را از دست

می دهند. در نظر فلو گویا خداباوران اجازه نمی دهند هیچ چیزی در مقابل باورهایشان قرار بگیرد. در واقع انکار معناداری زبان دین و گزاره های دینی یکی از اقسام گزاره های آتئیستی شمرده می شود، موضوعی که به رغم اختصار، شاید مهم ترین، جذاب ترین و مؤثرترین کارهای فلو در دفاع از آتئیسم باشد؛ اگرچه وی در این زمینه متأثر از دیدگاه های متقدم تر به خصوص جنبش پوزیتویسم منطقی و همچنین دیدگاه ابطال گرایی پوپری نیز بوده است (حسینی، ۱۳۹۴: ۴)؛ آنتونی فلو در این مقاله به تمثیل «دو سیاح» جان ویزدم در مقاله «خدایان» اشاره می کند. در این تمثیل دو سیاح به باغ منظم و مرتبی از درختان و گل ها و سبزه ها در یک جنگل می رسند، که یکی از سیاحان را معتقد به داشتن باغبانی خاص، و دیگری را به باور به تصادف و رخداد صرف رهنمون می سازد. آنان راه های مختلفی برای آزمون و اثبات یک مدعا از این دو فرضیه انتخاب و اجرا می کنند؛ اگرچه نشانی برای اثبات اینکه این جنگل، ممکن است باغبانی داشته باشد، یافت نمی شود؛ انسان معتقد همچنان بر این باور اصرار می ورزد که این جنگل دارای باغبان است؛ «اما به هر حال، باغبانی پنهان،

غیرقابل تصور و ادراک، و غیرحساس به شوک الکترونیکی وجود دارد که هیچ صدا و بویی هم ندارد، اما آن باغبان به طرز مخفیانه ای می آید و از باغچه ای که بدان عشق می ورزد، نگهداری و مراقبت می کند». در مقابل فرد منکر می گوید که «از ادعا و فرض اثباتی اولیه شما چه چیزی باقی مانده است؟ آن چیزی که تو باغبان ناپیدا و غیرقابل ادراک نامیده ای، چه فرقی با یک باغبان تخیلی صرف دارد، و یا چه فرقی با این دارد که گفته شود اصلاً باغبانی وجود ندارد» (حسینی، ۱۳۹۴: ۶). اگرچه هدف ویزدم از طرح این تمثیل، تفکیک محدوده و حیطة زبان دین از زبان معمول اثبات گرایی یا حتی ابطال گرایی است، به نحوی که حتی می توان گفت وی باور و ادعا و روش اثباتی فرد منکر را نیز در محدوده علم گرایی اثبات گرایانه می پذیرد، و آن را از حوزه ای که دین داران در زبان دین نسبت به آن حساس هستند جدا می کند؛ اما فلو که خود در نقش همین فرد منکر در مثال «خدایان» جان ویزدم ظاهر شده است، به نتیجه و برداشت ویزدم هیچ اشاره ای نمی کند. او در این داستان می خواهد به این نتیجه برسد که آنچه خداباوران می گویند بی معناست؛ چرا؟ چون آن ها مدام در حال

توجه هستند. از نظر فلو، توجه، دست‌آویزی است که اگر آن را از یک خدا باور بگیری چیزی برای او باقی نمی‌ماند. شما هر چیزی که در رد باورهای یک خدا باور بگویید، او بازم باورهایش را توجه می‌کند و این توجه‌های نامتناهی و بدون محدودیت باعث می‌شوند که هیچ‌گاه نتوانید او را متقاعد کنید. این همان ایراد بزرگی است که به‌عنوان بحث معناداری گزاره‌های دینی شناخته می‌شود و فلو معتقد است که توانسته در این خصوص، خدا باوران را با چالش جدی روبه‌رو کند. فلو بر این باور است زمانی که فرد معتقد، این قیود و صفات را اضافه می‌کند، در حقیقت دیگر هیچ امر اثباتی و ایجابی از آن گزاره باقی نمی‌ماند. معنای این سخن همان است که وی از آن با عبارت «مرگ از طریق هزاران توصیف» نام برده است. از نظر فلو، خدایی با چنین ویژگی‌هایی که در کلام و الهیات ترسیم می‌شود، هیچ تفاوتی با یک تصور ذهنی عاری از مصداق ندارد، چرا که امکان فرض هرگونه ابطال و نقضی از آن منتفی است (فلو، ۲۰۰۷: ۷)؛ به‌علاوه فلو در این مقاله با تأکید بر مسأله‌شور موجود در جهان، مدعی است، خدا باوران می‌کوشند تا نشان دهند که این شور تعارضی با باورهای

دینی ندارند؛ اما تلاش آن‌ها در نهایت به بی‌معنایی ادعایشان منتهی می‌شود. فلو دیدگاه خویش را با بیان مثالی دیگر روشن می‌کند: وقتی فردی به ما می‌گوید خدا مانند پدری که فرزندانش را دوست دارد، به ما عشق می‌ورزد، ما قوت قلب می‌گیریم؛ اما از طرفی می‌بینیم که بچه‌ای در اثر سرطان حنجره در حال مرگ است. پدر زمینی بچه برای کمک به او خودش را به این در و آن در می‌زند، اما پدر آسمانی او نگرانی خاصی بروز نمی‌دهد. در اینجا فرد خدا باور برای اینکه نشان دهد واقعاً خدا ما را دوست دارد، چند قید به حکم اولیه اضافه می‌کند؛ مثلاً اینکه «عشق خدا مانند عشق انسانی نیست» و یا احتمالاً عشقی مرموز است. این قیدها به ما کمک می‌کنند تا بار دیگر وجود رنج‌ها را با این حکم که «خدا ما را دوست دارد» سازگار بدانیم. ما دوباره قوت قلب می‌گیریم، اما ممکن است بعدها سؤال کنیم: اطمینان به عشق خدا وقتی به آن قید بزیم چه ارزشی دارد؟ در حقیقت فلو معتقد است، اگر بگوییم خدا ما را دوست دارد، آنگاه باید پرسیم که این ادعا چه چیزی را نقض می‌کند. به‌طور آشکار وجود درد و رنج، ناقض این ادعا است؛ اما خدا باوران به ما

می‌گویند، با افزودن قیود، رنج‌ها و شرور موجود در جهان می‌توانند با وجود و عشق خدا سازگار باشند؛ اما آنگاه این سؤال مطرح می‌شود که چرا نباید خیلی ساده نتیجه بگیریم که خدا ما را دوست ندارد. فلو اضافه می‌کند، به نظر می‌رسد که خدا باوران اجازه نمی‌دهند که هیچ چیز مخالف این ادعا باشد که خدا ما را دوست دارد؛ و این همان مرگ توسط هزاران توصیف است. فلو سؤال و چالش خود در این مناظره را با این بیان خاتمه می‌دهد که «چه چیزی باید اتفاق افتد یا چه چیزی باید رخ دهد که بتواند نقض وجود خدا یا نقض عشق خدا را نتیجه دهد؟» (فلو، ۲۰۰۷: ۴۴-۴۳)

۳. خدا و مهجوریت فلسفه

آنتونی فلو در کتاب *خدا و فلسفه* که یازده سال پس از چاپ *الهیات و ابطال‌پذیری*، مطالب مهمی درباره ناسازگاری مفهوم خدا در جهت دفاع از نگرش‌های آتئیستی عنوان کرده است. وی سؤال‌ها و تردیدهایی درباره انسجام، تطبیق‌پذیری و معقولیت مفهوم خدا بیان کرده است. اگرچه فلو در دوران جدید، این اثر را متعلق به تاریخ می‌داند، به نظر می‌رسد این کتاب مهم‌ترین تلاش فلو در

دفاع استدلالی از جنبش آتئیسم است، به-خصوص زمانی که با دو اثر دیگر، یعنی مقاله «الهیات و ابطال‌پذیری» و کتاب *پیش‌فرض ایتئیسم مقایسه* شود. فلو در *خدا و فلسفه* به چند موضوع مهم می‌پردازد که یکی از آن‌ها استدلال بر ضد الهیات طبیعی است. فلو اظهار می‌کند که با تکیه بر طبیعت و بر پایه اسناد و ملاحظات علمی، به وجود خدا باور پیدا کرده است. این در حالی است که وی قبل از این در *خدا و فلسفه الهیات طبیعی* را با دیدگاهی نقادانه نگریسته بود و آن را طریق مناسبی برای اثبات وجود خدا نمی‌دانست. فلو معتقد بود دلایل طبیعی هر قدر هم که شاهکار به نظر برسند، قادر به اثبات خدا نیستند؛ اما او در سال‌های پایانی عمر خویش از رأی خود بازگشت و دقیقاً از همین طریق بود که متوجه وجود خدا شد. فلو پس از باور به خدا صراحتاً اعلام کرد که *خدا و فلسفه* دیگر به تاریخ پیوسته است و اثری مهجور به شمار می‌آید (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۲۹۵). اگرچه این کتاب دیگر نمی‌تواند منبع خوبی برای الحادگرایان به شمار برود، اما از این نظر که می‌توان با مطالعه آن از تکرار اشتباهات صورت گرفته جلوگیری کرد، برای ما اثری ارزشمند است.

۴. نظم جهان

برسیم (داو کینز، ۲۰۰۷: ۹۷). فلو در دوره الحاد خویش به استدلال‌های متفاوت خداباوران نیز توجه داشت؛ از جمله این استدلال‌ها، وجود نظم میان اجزای مختلف جهان طبیعت است که مشهور به برهان نظم است. او در کتاب خدا و فلسفه در بخش خداشناسی طبیعی با عنوان فرعی «طرح و نظم» راجع به ادعای خداباوران درباره نظم که به زعم آن‌ها از وجود ناظم و خالق حکایت دارد، سخن می‌گوید و آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. یک نوع از استدلال هم که تا کنون بیشترین مقبولیت را داشته، به نظم طبیعت مربوط است که به نوعی نشان می‌دهد یا فرض می‌گیرد که ناظمی وجود دارد. استدلالی که به نوعی می‌توان گفت، پنجمین استدلال توماس آکویناس از استدلال‌های پنج‌گانه او برای اثبات وجود خداست. استدلال او چنین است: «ما اشیای بدون آگاهی را مشاهده می‌کنیم؛ چیزهایی که به سمت غایتی حرکت می‌کنند و یک همکاری بی‌وقفه در مسیر رسیدن به بهترین نتیجه را از خود نشان می‌دهند. به طور واضح آن‌ها به واسطه یک گرایش درونی به سمت آن غایت می‌روند نه به واسطه شانس و تصادف. اشیای فاقد شعور فقط زمانی

پیشرفت‌های جدید علمی در حوزه زیست-شناسی و فیزیک، مدافعان و مخالفانی بر سر قدرت برهان نظم به وجود آورده است؛ از نظر قائلان به برهان نظم، بدیل ایجاد تصادفی منظومه‌ها، ایجاد آن‌ها از طریق یک خدای ناظم است و گزینه دیگری متصور نیست؛ اما از نظر داو کینز و برخی از تکامل‌باوران، می‌توان «انتخاب طبیعی» داروین را به عنوان یک بدیل پذیرفتنی به جای یک خدای طراح و ناظم قبول کرد: «تنها آلترناتیو آفرینش تصادف نیست، بلکه تکامل تدریجی بر مبنای انتخاب طبیعی است» (داو کینز، ۲۰۰۷: ۹۲). بر اساس این دیدگاه، هر نوعی از گیاهان یا جانوران که از نظر پیدایش، دارای پیچیدگی زیادی باشد مسبق به نوعی دیگر است که پیچیدگی اندکی کمتر داشته است. برای حرکت از پیچیدگی اندکی کمتر به پیچیدگی اندکی بیشتر، هیچ نیازی به طرح و برنامه آگاهانه قبلی نیست و این کار، از جانب «انتخاب طبیعی» کاملاً شدنی است. نظم اندکی کمتر هم به این شیوه، خود مسبق به نظمی است که فقط اندکی از آن پیچیدگی دارد و الی-آخر تا به ساده‌ترین و غیرپیچیده‌ترین اشیا

هدفمندی را نه تنها به یک ذهن، بلکه به ذهن خلاق، فراتر از هر آنچه هست ارتباط می دهد.

۵. نظم بدون ناظم

گویا آکویناس، هدفمندی را به همه اشیا که در علم مدرن در لوای شرایط مکانیکی فهمیده می شوند نیز حمل می کند. داروین اما چیز دیگری می گوید؛ چنانکه که او در زندگی نامه خود نوشته است: برهان قدیمی نظم طبیعت آن طور که «پالی» ارائه داده است قبلاً برای من بسیار منحصر به فرد بود ولی شکست خورد و اکنون قانون انتخاب طبیعی کشف شده است. ما دیگر به آن اعتقاد نداریم که مثلاً یک صدف دو طرفه زیبا که انگار با لولایی باز و بسته می شود، بایستی توسط یک موجود هوشمند ساخته شده باشد، همان طور که لولای یک در به وسیله انسان ساخته شده است. این به آن معنا نیست که به خاطر روشنگری که به واسطه کار بزرگ داروین به دست آمده، بتوان قاطعانه گفت: کفایت می کند که به وسیله آن هر نوع برهان نظمی را رد کرد. این وظیفه فلسفه است و نه علم و مایه های آن به طور عمده در پیشنهاد های فلسفی هیوم علیه خداشناسی طبیعی هم در کتاب تحقیقات و نیز در اثر برجسته اش گفت و گوها در باب دین طبیعی

می توانند به طور هماهنگ به سوی یک غایت در حرکت باشند که به واسطه کسی که می داند و می فهمد، به آن سو کشانده شوند مثل تیری که کمانداری به سمت هدفی پرتاب می کند. در نتیجه یک ذهن هوشمند وجود دارد که هر چه را در طبیعت وجود دارد، به سمت غایتشان هدایت می کند و این وجود، خدا نامیده می شود. (Flew, 1988: 53) سخت است که بخواهیم بیشتر از این، آن را خلاصه کنیم؛ اگر چه عاقلانه به نظر می رسد که در اینجا، فعلاً پرسش دیگری که می گوید: آیا هر هدایتی به سمت غایت، می تواند واقعاً بهترین هدایت تلقی شود؟ را کنار بگذاریم. در این دسته بندی، استدلال، این فرضیه را به دوش می کشد که نشان می دهد اشیا بی خاص یا به عبارتی انواعی از اشیا به وسیله غایتی سازمان دهی می شوند؛ در مقابل، در نظر یک شخص مسیحی پروتستان معاصر «با در نظر گرفتن این هدفمندی طبیعی غیر قابل تردید در همه سطوح آن، انسان نمی تواند باور کند که همه آن سکون و حرکتها (فراز و نشیبها) صرفاً یک بی-نظمی بی معناست. آیا فرآیند تکامل طبیعی داروینی که قابل بیان برای ذهن انسان است هم در این فرضیه می گنجد؟ فرضیه ای که

پیدا می‌شود. البته ارجاع به داروین کمک می‌کند تا خیلی صریح‌تر بر روی مسأله تمرکز کنیم و امید خود را از توسل به «خدای رخنه‌ها» ببریم. از آنجا که تا اینجا هرچه استدلال هست شامل این نکته نیز می‌شود، آن را به کلی کنار می‌گذاریم. چنین توسل‌هایی به خدای رخنه‌ها به همان اندازه که مبهم است، بابی تدبیری نیز همراه است؛ بی‌تدبیری است چون احتمال بی‌پایه و اساس قلمداد شدن آن وجود دارد. علاوه بر این، بی‌منطقی است که امید داشته باشیم که به وجود مطلق می‌رسیم به این واسطه که مثلاً نشان دهیم هر وقت به چیزی فکر کنیم، آن چیز ابداع می‌شود. خوب است که شگفت‌زده شویم وقتی درباره چشم انسان تأمل می‌کنیم یا درباره تک‌سلولی‌های زنده؛ هرچند مهیج است که محدودیت‌ها و ظرفیت‌های چیزهای مختلف را می‌سنجیم و بر اساس آن، پایه و مایه خوبی به دست می‌آوریم که نتیجه بگیریم قدرت مطلق وجود دارد ولی واقعاً نمی‌توان به راحتی چنین نتیجه‌ای گرفت. قدرت مطلق همان‌طور که نمی‌تواند توسط قوانین تصادفی محتمل محدود شود، از ابزارهای تصادفی محتمل نیز نباید و نمی‌توان برای یک نتیجه مطمئن

درباره آن استفاده کرد (و به راحتی نتیجه گرفت که قادر مطلق وجود دارد) (Flew, 1988: 53-56). فلو در حالی که به نظم موجود در جهان اذعان دارد، تأکید می‌کند که دلیل کافی برای اینکه این نظم را به ناظمی بیرون از جهان نسبت دهیم، وجود ندارد. برهانی که مردم بیشتر از همه به آن متوسل شده‌اند، برهانی است که اشاره به نظم طبیعت دارد و طبق ادعای ایشان نشانه‌هایی برای وجود یک ناظم است؛ اما فلو این برهین را دارای محدودیت‌های بسیار می‌داند و معتقد است که برای پرداختن به آن ابتدا باید نسبت یا عدم نسبت ادعاهای آن را با ادعاهای علوم مورد بررسی قرار داد. در واقع مسأله این است که برهان نظم لزوماً «خدای رخنه‌ها» را مسلم نمی‌گیرد (Flew, 1988: 52).

فلو می‌گوید، وقتی توماس آکویناس در باب نظم طبیعت سخن می‌گوید، برای او در مورد میزان نظم ابهامی وجود ندارد و در هر حال نظم موجود، ناظمی را اثبات می‌کند. به عقیده مؤمنان، قول به اینکه نظم طبیعت حاکی از چیزی نباشد و صرفاً متعلق به خود جهان باشد، سخنی نارواست. در نظر خداپاوران منشأ جهان را باید بیرون از آن

راحت می‌کند. وقتی ما می‌توانیم جهان را به عنوان امری نهایی در نظر بگیریم که نظم آن متعلق به خودش است، چه دلیلی دارد که آن را به علتی بیرون از آن نسبت دهیم» (Flew, 1988: 68).

۶. چرخش از خداانا باوری به خدا باوری با تکیه بر علم

همان‌طور که پیش از این گفته شد، فلو در کتاب «خدا و فلسفه» در زمان الحاد خویش، داروین را می‌ستود، البته نه به این خاطر که معتقد بود داروین با نظریه خویش توانسته برهان نظم خدا باوران را رد کند، بلکه به این خاطر که او معتقد بود نظریه داروین در میان پاسخ‌های متعدد به خدا باوران، روشنگری بیشتری به همراه داشته و به‌طور معقول‌تری توانسته رابطه برهان نظم و وجود قادی مطلق را خنثی کند؛ اما فلو بعدها در دوره خدا باوری اذعان دارد که نظریه داروین در خور بازنگری جدی است و حتی می‌توان آن را بخشی از نظام کلی غایت‌انگارانۀ طبیعت دانست. (Flew, 2007: 134).

آنچه گفته شد تأکید دوباره‌ای بر پذیرش نظام غایت‌انگارانۀ ارسطو، به عنوان نظامی صحیح از سوی فلو است؛ نظامی که در آن همه چیز به سمت غایت خود در حرکت است.

جست؛ این موضعی است که به اعتقاد فلو به لحاظ روانی، از قبل در ذهن خدا باوران نهادینه شده و از این‌رو منجر به این اشتباه شده است که مسئولیت ارائه دلیل بر دوش طبیعت‌گرایان است؛ در صورتی که کاملاً برعکس، این مسئولیت بر عهده خدا باوران است؛ زیرا اصل بر این است که ویژگی نظم اشیا و جهان، در خود آن‌ها و متعلق به خود آن‌هاست، نه بیرون از آن‌ها (Flew, 1988: 62-63).
 در چشم انسان یا تک‌سلولی‌های زنده، آدمی را شگفت‌زده می‌سازد. این امور هر چند مهیج هستند ولی هیچ شاهکاری از محدودیت‌ها و استعداد های مادی نیست که بتواند دلیل مناسبی برای وجود قادر مطلق باشد (Flew, 1988: 56). از این‌رو بهتر است تا زمانی که دلیل قانع‌کننده‌تری نیافته‌ایم، در جهان باقی بمانیم و برای تبیین نظم آن به دنبال سرچشمه و ناظمی بیرون از آن نباشیم. در نظر فلو «این نشان از بدفهمی است که بخواهیم نظم موجود را به یک ناظم نسبت دهیم. در حقیقت، اصرار بر وجود یک ناظمی که مسئول نظم موجود در جهان است، توسل به یکی از آن راه‌حلهایی است که صرفاً خیال ما را از تأمل در مورد جهان

معروف معاصر در آن موضوع است، و مسأله دوم، ریشه حیات و زایش آن (حسینی، ۱۳۹۴: ۱۴۸).

۱-۶. نظم با وجود ناظم

تاریخ فلسفه از همان ابتدا، منشأ جهان، قوانین طبیعت و پرسش از آن‌ها را از مسائل مهم پیش روی خود می‌دانست. از طالس و پیش-سقراطیان که به دنبال ماده‌الموادی بودند تا کثرات عالم را به وسیله آن به وحدت برسانند، تا فیلسوفان هم‌عصر فلو که یا ملحدند و معتقدند که طبیعت هیچ دلیلی برای وجود خدا عرضه نمی‌دارد و یا از خدا باوران هستند و بر این باورند که نظم طبیعت مهم-ترین نشانه‌ای است که وجود خدا را برای انسان اثبات می‌کند. فلو اکنون با خدا باوران هم‌داستان شده‌است و معتقد است که نظم-یافتگی عجیب و عالی جهان مسأله‌ای نیست که دانشمندان از کنار آن عبور کرده باشند. در ادامه به بیان پاسخ‌های فلو به پرسش‌هایی که در بالا ذکر شد، می‌پردازیم. پاسخ به این پرسش‌ها برای کسی که ادعا می‌کند وجود خدا را به لحاظ علمی-فلسفی پذیرفته است، ضروری است؛ بنابراین فلو باید پاسخ قانع کننده‌ای برای آن‌ها داشته باشد.

پیمودن مسیر و به رسیدن به غایت، در حقیقت رسیدن به پایان و سرسلسله غایات، یعنی خداست؛ خدایی که از نظر ارسطو تنها از طریق علت غایی بودن، علت فاعلی است. فلو معتقد است که یافته‌های اخیر در مورد DNA مؤید دیدگاه ارسطویی است. روشن است که دیدگاه جدید فلو، با تکیه بر پژوهش در پدیدارهای طبیعی شکل گرفته است، نه تجربه دینی یا توسل به پدیدارهای فوق طبیعی.

- چه کسی جهان را آفریده است؟

- چه کسی قوانین طبیعت را اینگونه

وضع کرده است؟

- آیا هستی از نیستی حاصل شده است؟

فلو ادعا کرده که دلیل، او را به این

منزل رسانده است. بنابراین پرسش‌هایی از

این دست، مسائل مهمی هستند که باید برای

آن‌ها راه‌حل مناسبی داشته باشد. او در دوران

الحاد خویش، در کتاب *خدا و فلسفه* معتقد

بود پاسخ مناسبی برای چنین مسائلی وجود

ندارد و به تبع آن دلیل قانع کننده‌ای برای

وجود خدا در دست نیست. فلو پیشرفت‌های

حاصل شده در دو حوزه علمی را دلیل باور

جدید خویش می‌داند. مسأله اول، ریشه

قوانین طبیعت و نگرش‌های دانشمندان

۲-۶. جهت‌گیری حیات به سمت موجود زنده

همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، فلو در میان براهین متفاوت برای اثبات وجود خدا، برهان غایت‌انگارانه را مناسب دید؛ یعنی همان طریقی که ارسطو به او آموخت. تصور کنید این نظر که «جهان خود به خود به وجود آمده است» درست باشد، آیا این سؤال مطرح نمی‌شود که چگونه موجود زنده در جهانی که ابتدا تهی از موجود زنده بوده است به وجود آمده است؟ این پرسشی نیست که بتوان آن را بدون پاسخ رها کرد. این سؤال را به طرز دیگری طرح کنیم: چگونه ماده فاقد شعور می‌تواند موجودات زنده غایت‌مدار و هدف‌مندی را که توانایی تولید مثل و تکثیر دارند، به وجود بیاورد؟ فلو به بیان ریچارد کامرون اشاره می‌کند: «موجودی که زنده است، غایت‌مند نیز هست. به این معنا که آن موجود زنده دارای مقاصد، اهداف و غایت‌های ذاتی است... ارسطو معتقد نبود که حیات و غایت‌مندی کاملاً تصادفی باهم همراه شده‌اند، بلکه وی حیات را با نفس غایت‌مداری توصیف می‌کرد، بدین معنا که وی معتقد بود غایت‌مندی، امر ذاتی و ضروری حیات موجودات زنده است» (حسینی، ۱۳۹۴: ۱۷۵). فلو همچنین به سخنی

که «دیوید کنوی» در مقابل نظریه هیوم در باب نظم اظهار نموده، اشاره کرده است. کنوی معتقد است، با بی‌پاسخ ماندن پرسش از منشأ تولید مثل و همچنین چگونه به وجود آمدن موجود زنده غایت‌مدار از ماده غیرزنده، پدیدارهای زیست‌شناختی، استدلالی برای ما عرضه می‌کند که بر اساس آن، این فرض که احتمالاً اشکال زنده حیات بر اساس شرایط کاملاً مادی و بدون هرگونه تدبیر و طرح تحقق یافته‌اند با شک و تردید مواجه است (همان: ۱۷۶). وقتی خبر تغییر عقیده آنتونی فلو توسط رسانه‌ها منتشر شد، دلیل تغییر عقیده وی به‌طور کلی حیرت از نظم و پیچیدگی پدیده DNA اعلام شد (که در مطالعات اخیر دانشمندان کشف شده بود). مجله «لس آنجلس تایمز» در ۱۴ ژوئن ۲۰۰۵ سخن فلو را در همین مورد نقل کرد: «من به این نتیجه سوق داده‌شده‌ام که پاسخی برای این سؤال که چگونه اولین نشانه حیاتی از ماده غیرزنده ناشی شده است و آنگاه در پیچیده‌ترین شکل خلقت توسعه یافته‌است وجود ندارد» (Harun, 2005). اگرچه شرح پیچیدگی‌های این پدیده نیازمند مطالعات تخصصی است، اما به‌طور مختصر می‌توان به شگفتی‌های آن اشاره کرد. از

پس از آنکه خاطرنشان کرد استدلال غایت‌شناختی، راهنمای او به سمت خدا بوده است، گفت: «به نظر می‌رسد یافته‌های بیش از پنجاه سال پژوهش درباره DNA اطلاعاتی برای برهان نظم جدید و فوق‌العاده قوی فراهم آورده است» (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۲۹۷). در نظر او «کد وراثتی» در فعل و انفعالات میان DNA و RNA و اسیدآمینوها توجه بیشتری را جلب می‌کند. او عقیده «برلینسکی» ریاضی‌دان مشهور را بازگو می‌کند که وی معتقد است کد یک نقشه قراردادی، نظامی از ارتباط میان دو شیء مجزا اما مرتبط است؛ مثال آشنای آن کد مورس است (Flew, 2007: 127). کد مورس در زبان انگلیسی تنها دارای دو علامت نقطه و خط است. در آن ترکیبی از چند نقطه و خط را می‌توان به جای حرف خاصی از الفبا به کار برد. به کمک نقطه‌ها و خط‌ها، ترکیب‌های بسیاری می‌توان ساخت (آسیموف، ۱۳۷۱: ۴۷-۴۸). خیره‌ترین حقیقتی که درباره DNA وجود دارد، این است که «وجود اطلاعات کدهای ژنتیکی، مسلماً با هیچ‌یک از موازین مربوط به ماده، انرژی یا قوانین طبیعی قابل توضیح نیست. ورنر گیت استاد فیزیک و تکنولوژی معتقد

زمانی که مطالعات گسترده در مورد DNA آغاز شد و «نوکلئین» توسط «فردریش میشر» کشف شد تا ۱۲۰ سال بعد که دانشمندان متعددی در این سال‌ها کشفیات جدیدتری انجام دادند و جوایز نوبل بسیاری را از آن خود کردند؛ میشر نمی‌توانست تصور کند که ترکیب عجیبی که کشف کرده است، بعد از ۱۲۰ سال معلوم شود که مولکولی کلیدی در همه جانوران، از ویروس‌ها تا انسان است (آسیموف، ۱۳۷۱: ۵۸).

۳-۶. DNA و قوت برهان نظم

اینکه یک ماده غیرزنده می‌تواند حاوی اطلاعاتی باشد و آن را به یک موجود زنده منتقل کند، چیزی نیست که بتوان به سادگی و بدون توجه از کنار آن رد شد. اگرچه مشاهده پیچیدگی‌های بسیار DNA از سوی «فرانسیس کریک» و «جیمز واتسون»، تأثیر شگرفی بر روی آن‌ها گذاشت اما هرکس حق دارد که برداشت خود را از آن داشته باشد؛ بسیاری شگفت‌زده از پیچیدگی‌های موجود در DNA، این باور را در خود تقویت شده یافتند که بایستی در پس این برنامه‌ریزی دقیق، یک طراح هوشمند وجود داشته باشد؛ یکی از آن‌ها، فلو بود. فلو در مصاحبه‌ای که با «گری هابرماس» داشت،

128). «پل داویز» نیز همین مسأله را پررنگ تر مطرح می‌کند. به عقیده او، بیشتر تئوری‌های مربوط به منشأ حیات، بر شیمی زیست تأکید کرده‌اند، در صورتی که حیات، چیزی بیش از واکنش‌های شیمیایی صرف است. اطلاعات ژنتیکی از نوع اطلاعاتی که در ترمودینامیک و مکانیک آماری یافت می‌شود، نیست؛ آن‌ها از اطلاعات سمانتیک یا معناشناختی تشکیل یافته‌اند. حال مسأله این است که این اطلاعات دارای معنی یا سمانتیک چگونه می‌توانند از مجموعه‌ای از مولکول‌های فاقد ذهن که در معرض نیروهای کور و بی‌هدفند، ناشی شوند؟ (همان: ۱۲۸-۱۲۹). فلو نیز، موافق با متفکران مذکور، می‌پذیرد که به راحتی نمی‌توان گفت که این پدیده پیچیده و شگفت‌انگیز، از ماده ناشی شده است. از آنجا که کشفیات علمی جدید نیز به چنین نتیجه‌ای نرسیده‌اند، پس باید خلاف آن را محتمل تر دانست. بنابراین او نتیجه می‌گیرد که باور به وجود هوش برتر بهترین گزینه است.

فلو باور دارد که علم در یافتن پاسخی مناسب برای پرسش از حیات، ناکام مانده است و دانشمندان بسیاری به این امر معترف هستند. وی در تأیید این سخن به نمونه‌ای از

است، سیستم کدگذاری، نتیجه تلاش یک مغز است ... چنین امری با تأکید فراوان آشکار می‌سازد که ماده به خودی خود قادر به ابداع هیچ کدی نیست و در اینجا خلایق ضرورت دارد ... هرگز قانونی در طبیعت شناخته نشده است که از آن طریق ماده بتواند به اطلاعات دسترسی پیدا کند و نه هیچ فرآیند فیزیکی یا پدیده مادی تشخیص داده شده است که بتواند چنین کند. (Yahya, 2005: 118)

فلو در توضیح سخن خویش به آرای «کارل ووز»، یکی از صاحب نظران حوزه پیدایش حیات، اشاره می‌کند: امروزه امور مربوط به کدگذاری، مکانیزم و تحول ژن‌ها به حوزه مستقلی از پژوهش تبدیل شده است. این باور که ویژگی ژن، مثل تکرار آن، تابع برخی اصول اساسی فیزیکی باشد، منسوخ است. این ویژگی نه تنها تابع هیچ اصل فیزیکی نیست، بلکه خود وجود کد نیز یک راز است. قواعد کدگذاری معلوم هستند، اما این قواعد هیچ سرنخی در خصوص وجود کد و اینکه چرا مکانیزم انتقال اینگونه است، در اختیار ما قرار نمی‌دهد. در نتیجه کارل ووز با صراحت می‌پذیرد که ما در باره منشأ چنین نظامی هیچ نمی‌دانیم (Flew, 2007)

اظهارات ایشان اشاره می‌کند.

۷. نظریه انفجار بزرگ

فلو در دوران خدا باوری خویش متأثر از نظریه انفجار بزرگ بود. نظریه انفجار بزرگ چیست؟ به طور خلاصه می‌توان گفت: آن تلاشی است برای دانستن اینکه چه چیزی در آغازِ دورِ جهان ما اتفاق افتاده است. کشفیات نجوم و فیزیک نشان داده‌اند که به احتمال زیاد جهان در حقیقت آغازی داشته است. قبل از آن لحظه آغاز چیزی وجود نداشته، بلکه در مدت آن لحظه و پس از آن، جهان ما وجود داشته است. نظریه انفجار بزرگ، تلاشی است برای اینکه بدانیم چه چیزی در حین و پس از آن لحظه اتفاق افتاده است.

بر اساس نظریه متعارف، جهان ما به عنوان «تکنیکی» در حدود ۱۳۰۷ بیلیون سال پیش به وجود آمده است. تکنیکی چیست و از کجا آمده است؟ صادق باشیم، ما نمی‌دانیم. به نظر می‌رسد آن‌ها در هسته «سیاه‌چاله‌ها» باشند. سیاه‌چاله‌ها مناطقی از فشار سنگین جاذبه هستند. به نظر می‌رسد در آنجا فشار آنقدر شدید باشد که ماده متناهی واقعاً در چگالی نامتناهی له می‌شود (و ناپدید می‌گردد، مفهومی ریاضی که حقیقتاً باعث حیرت انسان شده است). این حوزه‌های چگالی نامحدود «تکنیکی» نامیده می‌شوند. انفجار بزرگ نشان می‌دهد که جهان ما از یک ذره بسیار ریز،

به طور نامحدود پرحرارت و به طور نامحدود متراکم آغاز شده است. در مورد اینکه از کجا آمده است و چرا پدید آمده است، ما هیچ نمی‌دانیم. پس از نخستین ظهورش، ظاهراً متورم شده (رخ دادن انفجار بزرگ)، بسط یافته و سرد شده است. از خیلی خیلی کوچک و بسیار بسیار آتشین به اندازه و دمای جهان کنونی ما رسیده است، به بسط و سرد شدن تا به امروز ادامه داده است و ما اکنون در آن هستیم. این نظریه انفجار بزرگ است (هاو کینگ، ۱۹۷۰: ۵۲۹-۵۴۸).

قبل از این نظریه و کشفیات بیشتری که در این زمینه حاصل شد، فلو در مهم‌ترین آثاری که بر ضد الهیات نگاشته بود، یعنی *خدا و فلسفه* و «پیش فرض الحاد» نظر متفاوتی داشت که بعدها در کتاب *خدا هست* اذعان داشت که اشتباه کرده است. او می‌گوید:

من (قبلاً) اعتقاد داشتم که باید جهان و قوانین بنیادین آن را به عنوان امر نهایی در نظر بگیریم. هر مجموعه تبیین شده باید از جایی آغاز شود، و خود این نقطه شروع نمی‌تواند توسط آن مجموعه تبیین گردد. بنابراین هر مجموعه این-چینی ناگزیر شامل اصولی بنیادین هستند که آن بنیادها توسط خودشان تبیین نمی‌شوند ... خداپرستان به طور اجتناب‌ناپذیری با این امر روبه-رو هستند که هر قدر هم فکر کنند که می‌توانند با

جهان توسط خدا خلق شده است. خود کیهان‌شناسان نیز مانند ملحدان از لوازم بالقوه کلامی این نظریه ناخرسند بودند و راه‌های فرار مؤثری را به وجود آوردند که آن وضعیت ضد کلامی گذشته حفظ شود؛ راه‌هایی چون اعتقاد به چندجهانی، نظریه جهان‌های معدودی که توسط رویدادهای بی‌پایان نوسان خلأمانند حاصل می‌شود و مفهوم جهان خوداستقلالی هاوکینگ که اشاره به این امر داشت که اگر جهان خوداستقلالی نه آغازی دارد و نه پایانی، و به همین سادگی صرفاً وجود دارد، در این صورت چه جایگاهی برای خالق باقی می‌ماند؟ (حسینی، ۱۳۹۰: ۱۸۵-۱۸۶).

دلایلی که فلو از آن‌ها به‌عنوان دلایل خداباوری خویش یاد می‌کند، شاید آن‌طور که او را قانع کرده‌اند، برای دیگران قانع‌کننده نباشند، اما همان‌طور که مشاهده کردید، آن‌ها حاصل پژوهش‌های شگفت‌آور نوینی هستند که حقیقتاً جذاب و قابل تأمل هستند. فلو نشان داد که یک فرد می‌تواند از راه علم به وجود خدا باور پیدا کند. او برای آنان که جوایح حقیقت هستند به‌خوبی مسیر منتهی به خداباوری را روشن کرد و به همه آموخت که وقتی موانع علمی از پیش روی یک ملحد برداشته شوند، او نباید موانعی از جنسی دیگر در مسیر خود بتراشد. همان‌طور که این

ارجاع به وجود و ماهیت خدا اموری [را تبیین کنند، نمی‌توانند از اینکه آن حقیقت] یعنی وجود خدا را به‌عنوان تبیین نهایی و برتر در نظر بگیرند اجتناب کنند. من در درون جهانمان چیزی نمی‌دیدم که به‌طور معقول بتواند به واقعیتی متعالی اشاره کند. بنابراین چرا جهان و خصوصیات بنیادین آن، به عنوان حقیقت نهایی [اصل موضوعه] قلمداد نشود؟ (Flew, 2007: 134-135)

به عبارتی فلو قبل از باور به خدا، معتقد بود که جهان می‌تواند به‌عنوان نقطه نهایی که پژوهش‌های ما به آن ختم می‌گردد، در نظر گرفته شود. او همچنین به خداباوران انتقاد می‌کرد که شما نیز نمی‌توانید از در نظر گرفتن یک امر نهایی اجتناب کنید. امر نهایی، جایی است که دست واکاوی‌ها و بررسی‌های ما برای مطالعه و کشف بیشتر به فراتر از آن نمی‌رسد. خداباوران خدا را به‌عنوان امر نهایی در نظر می‌گیرند و اگر به الحادگرایان برای این کارشان ایراد وارد است، به آنان نیز همین ایراد وارد است. همان‌طور که گفته شد، نظریه انفجار بزرگ همه آن معادلات را به هم ریخت. فلو خاطر نشان می‌سازد، اگر جهان آغازی داشته باشد، پس خیلی روشن و تقریباً اجتناب‌ناپذیر است که بتوان از چیزی که این آغاز را به وجود آورده است، سؤال کرد. این امر متمایل به تأیید عقیده خداباوران است که ادعا می‌کنند

کشفیات جدید علمی، فیزیکی و کیهان‌شناسی است. فلو برهان مشهور نظم را یکی از ابتدایی‌ترین، ساده‌ترین و در عین حال معتبرترین استدلال‌های خداشناسی از نظر متألهان می‌داند. وی در تحلیل این برهان بیشتر متکی بر سخنان توماس آکوینی و برخی روش‌های عقلانی-قیاسی وی در اثبات خداست. فلو مطالب مختلفی درباره ساختار این برهان، تفاوت آن با برهان هدف‌مندی و غایت‌شناسی جهان، دیدگاه داروین و نظریه هیوم مطرح می‌کند. فلو برهان نظم و یافته‌های جدید علمی را از جمله دلایل خداباوری خود می‌خواند، و به کشفیات جدید DNA، مسأله بیگ‌بنگ در کشفیات جدید فیزیکی و ... در خداباوری خود تأکید می‌کند. او برهان نظم را قابل قبول می‌داند و می‌گوید: برای من دو چیز بسیار مهم است؛ یکی ریشه‌های قوانین طبیعت (برهان نظم) و دیگری چگونه حیات ذی‌شعور شد، در حالی که می‌توانست غیر از آن باشد؛ پس نظم‌دهنده‌ای وجود دارد.

موانع سال‌ها راه را بر بزرگ‌ترین فیلسوف الحادگرای معاصر جهان بسته بود و با کنار رفتن آن، او سال‌های پایانی زندگی خویش را با باور به خدا زندگی کرد و با این باور در هشت آوریل ۲۰۱۰ درگذشت.

نتیجه‌گیری

فلو در دوره اول حیات فکری خود با تمسک بر رویکردهای پوزیتیویستی و پوپری، خداباوری را فاقد قراین و دلایل کافی و بسنده اعلام می‌کند؛ اما در دوره دوم، بر اساس دلایل زیست‌شناختی و در قالب تقریری از برهان اتقان صنع، به دفاع از خداباوری روی آورده است. وی اصلی‌ترین دلیل خود را در قالب تقریری از برهان اتقان صنع و با ابتناء بر یافته‌های جدید علمی، به‌خصوص در حوزه زیست‌شناسی تدوین می‌کند. نکته حائز اهمیت این است که بازگشت فلو از آتئیسم، بیشتر مبتنی بر کشف صحت و دقت استدلال‌های خداشناسی، به‌ویژه براین کیهان‌شناختی و

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله خانم سمانه شاهرودی با عنوان «نگاهی دوباره به توانایی‌های برهان نظم؛ با تمرکز بر چرخش آنتونی فلو از خداانا باوری به خدا باوری» با راهنمایی دکتر محمد حسین مهدوی نژاد است.

منابع

مقدمه‌ای از گری هابرماس. مشهد:

سپیده باوران.

فلو، آنتونی. هرکجا که دلیل ما را برد: از

«اصل خدا نیست» تا «خدا هست». تألیف

و ترجمه سیدحسن حسینی. تهران:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی.

گیسلر، نورمن. (۱۳۷۵). فلسفه دین، ترجمه

حمیدرضا آیت‌اللهی. تهران: انتشارات

حکمت.

Flew, Anthony, (2007). *Whit Roy Abraham Varghese, There is A God*, New York: Harper Collins.

Flew, Anthony, (1966). "Stephen Hawking and the mind of God"

Careel, R. W. (2013). *Philosophy of Religion: The Basics*. John Wiley & Sons.

Yahya,Harun (2005), "The Scientific World is Tutning to God", Los Angeles, Times, Jan 14th 2005.

احمدی پیشکوهی، فاطمه. (۱۳۹۵). تأثیر

تقریرات نوین برهان غایت‌شناختی بر

آنتونی فلو. تهران، انتشارات راه دکتری.

آسیموف، آیزاک. (۱۳۷۱). DNA، ترجمه

محمدعلی شمیم. تهران: انتشارات

فاطمی.

حسینی، سیدحسن. (۱۳۹۴). هرجا که دلیل

ما را برد. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی

و مطالعات فرهنگی.

داوکینز، ریچارد. (۲۰۰۷). پندار خدا،

ترجمه ا. فرزام. (این ترجمه در سایت

[https://translationsproject](https://translationsproject.org)

org منتشر شده و در دسترس قرار

دارد).

عبداللهی، محمدعلی. (۱۳۸۴). «هجرت از

الحاد به خدا باوری». نقد و نظر. سال

نهم، شماره سوم و چهارم، پاییز و

زمستان، ۳۱۲-۲۷۹.

عمرو، شریف. (۱۳۹۸). سفر عقل، ترجمه

خداداد مطاعی پور. تهران: نشر احسان.

فلو، آنتونی. (۱۳۹۳). خدا وجود دارد،

(چگونگی تغییر عقیده سرسخت‌ترین

ملحد جهان)، ترجمه اسماعیل شرفی؛ با